

Päivi Mehtonen

Syrjitty naisviisaus ja toisinajatteleva käsityöläinen

BÖHMELÄINEN SOFIA-KIRJALLISUUS
1780–1830

Analysoin tässä artikkelissa pohjalaisten kansanhimisten jo varhain tuntemaa ja käsikirjoituksina levittämää böhmeläistä Sofia-kirjallisuutta, joka oli uskonnon- ja kirkonvastaisena kielletty luterilaisessa Ruotsissa ja Suomessa. Sofia-kirjallisuuden kautta avautuu varjokaanon kuohuvan ajan uskontopoliittisiin kysymyksiin, joista erityisesti omantunnon- ja sananvapaus olivat esillä 1700-luvun lopun lainsäädännössä. Artikkelin aineistona ovat niin kutsutut Pohjanmaan mystikkojen käsikirjoituskokoelmat.

Sofia (*σοφία*, *sapientia*) oli jumalallisen viisauden henkilöitymä, joka inspiroi keskiajalla kuvauksia taivaallisen Rouva Rakkauden ja Rouva Viisauden mahdista ihmisen henkisenä oppaana.¹ 1500-

luvun protestanttinen reformi vähensi Raamatun kaanonista viisauskirjallisuutta ja samalla syrjäytti vaikutusvaltaisen naishahmon. Sofia sai kuitenkin yhä sijaa uuden ajan aatesuuntauksissa, joissa arvosteltiin luterilaisen kirkkoteologian ahtaina pidettyjä oppeja. Jo varhain alkoi Suomessakin vaikuttaa böhmeläisyys, laajalevikkoinen protestanttinen maallikkomystiikka. Se korosti yksilön sisäistä vapautta sekä tutkiskelun kautta vähitellen paljastuvaa tietoa, joka ei ollut sidoksissa ulkoisiin opinkappaleisiin – ”mestari” Böhmen kirjoja lukuun ottamatta.

Suutari Jakob Böhme (n. 1575–1624) oli saksalainen luonnonfilosofi ja mystikko, jota pidetään myös modernin länsimaisen Sofia-mystiikan isänä. Hän yhdisti kansanomaiseen kertomaperinteeseen aineksia helleenisestä filosofiasta, Vanhan Testamentin viisauskirjoista ja esoteerisista perinteistä. Böhmen suuri synteesi täytti tunneperäistä tyhjiötä, jonka luterilaisen reformin tukahduttamat, ihmisten arkeen kytkeytyneet Maria-kultit olivat jättäneet.² Taivaallinen naisviisaus ei vieroksunut työätekevän huolia, merkitsihän sana ’Sofia’ viisauden ja hyveen lisäksi myös puusepän- ja käsityötaitoa.³ 1800-luvun taitteessa vierasperäisen Sofia-kirjallisuuden suomentaja tai käsikirjoituskopioina jäljentäjä oli usein käsityöläinen, kyläkirjuri tai muu maatyöstä riippumaton itsellinen Etelä-Pohjanmaan esiteollistuneilla ja

---

Dosentti Päivi Mehtonen on riippumaton kirjallisuudentutkija. Sähköposti: paivi@mehtonenpost.fi.

taloudellisesti kehittyneillä rannikkoseuduilla. Koska sensuuri kohteli böhmeläisyyttä Raamatun ja tunnustuskirjojen vastaisena harhaoppina ennen ja jälkeen vuoden 1809,⁴ myös Sofia-kirjallisuuden ruotsinnokset ja suomennokset levisivät vain käsikirjoituksina. Niitä ei ole edelleenkaan julkaistu.

Suomennoksia on säilynyt kymmeninä käsikirjoituksina niin kutsutuissa Pohjanmaan mystikkojen kokoelmissa, pääosin ajalta 1780–1830.⁵ Jo ennen tätä Sofia-kirjallisuuden kukoistuskautta tarvittiin pitkälle erikoistunutta paikallista kirjallisuutta.⁶ Vaasan rannikkoseuduilla oli merkittäviä kynänkävijöiden keskittymiä. Pohjanmaa oli edelläkävijä luku- ja kirjoitustaitoisen väestön sekä kirjanomistuksen määrissä, ja radi-

kaalit reformiliikkeet juurtuivat maakuntaan jo varhain. Siinä missä radikaalipietismin aktivistit 1700-luvun alkupuolella olivat Uppsalan ja Turun ylioppilaita (Ulstadius, Schäfer), entisiä karoliinisia sotilaita (Jakob ja Erik Eriksson) tai pappeja (Achrenius), käsityöläisten merkitys myös reformiyhteisöjen johtajina kasvoi vuosisadan jälkipuolella.⁷ 1800-luvun taiteen tuotteliaimpia böhmeläisten käsikirjoitusten tuottajia olivat räätäli ja purjeentekijä Samuel Rinta-Nikkola (1763–1818) Ilmajoelta sekä puuseppä, torppari ja kyläkirjuri Mikki Matinpoika Sauso (1793–1853) Vähänkyrön Merikaarosta. Eteläisellä Pohjanmaalla käsityöläinen tyypillisesti harjoitti samanaikaisesti useita ammatteja tai vaihtoi ammattia ja pitäjää.⁸ Käännöksiä eurooppalaisesta Sofia-

1. Barbara Newman, *From Virile Woman to WomanChrist. Studies in Medieval Religion and Literature*. University of Pennsylvania Press 1995; Barbara Newman, *God and the Goddesses. Vision, Poetry, and Belief in the Middle Ages*. University of Pennsylvania Press 2003; Peter Erb, *Pietists, Protestants, and Mysticism. The Use of Late Medieval Spiritual Texts in the Work of Gottfried Arnold (1666–1714)*. The Scarecrow Press 1989. Ks myös Raamattu (vuoden 1776 apokryfinimillä) Sirakin kirja (24) ja Salomon viisaus (1, 6, 7, 8, 9).

2. Lucinda Martin, Jakob Böhmes 'göttliche Sophia' und Emanzipationsansätze bei pietistischen Autorinnen. Teoksessa Wilhelm Kühlmann & Friedrich Vollhardt (toim.) *Offenbarung und Episteme. Zur europäischen Wirkung Jakob Böhmes im 17. und 18. Jahrhundert*. Walter de Gruyter 2012, 242; Brian J. Gibbons, *Gender in Mystical and Occult Thought. Behemism and its Development in England*. Cambridge University Press 1996, 63, 88. Naissymboliikasta myös Ferdinand van Ingen, *Die Jungfrau Sophia und die Jungfrau Maria bei Jakob Böhme*. Teoksessa Jan Garewicz & Alois Maria Haas 1994 (toim.) *Gott, Natur und Mensch in der Sicht Jacob Böhmes und seiner Rezeption*. Harrassowitz Verlag 1994.

3. Burkhard Gladigow, *Sophia und Kosmos. Untersuchungen zur Frühgeschichte von sophos und sophiē*. Olms 1965, 9, 26–31. Käytän muotoa 'Sofia' muualla kuin teosnimissä. Sana 'teosofia' korostaa jumaluuden ja viisauden yhteyttä. Böhmen varhainen kristillinen teosofia oli peruskirjallisuudeltaan toinen kuin vasta 1800-luvun lopulla kehittyneet uudet teosofiat.

4. Anders Burius, *Ömhet om friheten. Studier i frihetstidens censurpolitik*. Institutionen för Idé- och lärdomshistoria, Skrifter 5. Uppsala 1984, 42, 44, 169; Voitto Silverhuth, *Kirkon ja keisarin sensuuri. Uskonollisen kirjallisuuden valvonta Suomessa 1809–1865*. Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran Toimituksia 104. Suomen Kirkkohistoriallinen Seura 1977, 20–21.

5. Kaiken kaikkiaan käsikirjoitusnimikkeitä on satoja. Laajimmat kokoelmat ovat: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kirjallisuuden ja kulttuurihistorian kokoelma (SKS KIA), Pohjanmaan mystikot; Kansalliskirjasto (KK), Pohjanmaan mystikot (puutteellinen käsikirjoitusluettelo 451). SKS:n käsikirjoitusten signumit muuttuvat keväällä 2017 mystikkokokolelmien kartoitustyön tuloksena (Tarja Soiniola, Päivi Mehtonen).

6. Pitkälle erikoistuneesta kirjoituskulttuurista esoteerisen kirjallisuuden edellytyksenä ks. Henrik Bogdan & Olav Hammer, Introduction. Teoksessa Henrik Bogdan & Olav Hammer (toim.) *Western Esotericism in Scandinavia*. Brill 2016, 5–6.

7. Tämä koski laajemminkin 1700-luvun jälkipuolen reformiliikkeitä Ruotsissa ja Suomessa. Arne Jarrick, *Den himmelske älskaren. Herrhutiisk väckelse, vantro och sekularisering i 1700-talets Sverige*. Ordfronts Förlag 1987, 12–13, 69–70. 1700-luvun alun radikaalipietismitä Pohjanmaalla ks. Tor Krook, *Väckelserörelserna i Österbottens svenska församlingar under 1800-talet I*. Finska Kyrkohistoriska Samfundets Handlingar 31. Finska Kyrkohistoriska Samfundet 1931, 70–72, 139–140; André Swanström, *Separatistledare i 1700-talets Österbotten*. Åbo Akademis Förlag 2004; André Swanström, *Mystiker, präster och väckelsens arvingar. Studier kring den österbottniska separatismen*. Kyrkohistoriska arkivet vid Åbo Akademi, Meddelanden 39. Åbo Akademi 2007.

8. Raimo Ranta, *Pohjanmaan maaseudun käsityöläiset vuosina 1721–1809 I. Käsityöläiseksi pääsy ja käsityöläisten lukumäärä*. Historiallisia tutkimuksia 108. SHS 1978, 42–43, 79; Lars Edgren, *De svenska hantverkarskråna under 1700-talet*. Teoksessa Ulla Heino & Kirsi Vainio-Korhonen (toim.) *Fundera tar längsta tiden, sa skraddarn, då han sydde byxor. Frågeställningar och problem kring hantverksforskning från medeltiden till skräväsandets upplösning*. Käänt. Veli-Matti Pussinen & Mikael Korhonen. Turun yliopiston historian laitoksen julkaisuja 42. Turun yliopisto 1997, 109–114. Pitäjän- ja

Kuva 1. Mystikko Böhme suutarinverstaassaan. Kuvitusta 1800-luvun alun teoksiin. Kuvälähde: Christoph Geissmar. *Das Auge Gottes. Bilder zu Jakob Böhme*. Harrassowitz 1993, 30.

kirjallisuudesta syntyi samoissa käsissä kuin kylän asiakirjoja tai kopioita hallitsijan painetuista julistuksista.

Tärkeimpiin nimiin lukeutuivat englantilaisen John Pordagen (1607–1681) *Sophia* sekä saksalaisen radikaalipietisti Johann Georg Gichtelin (1638–1710) sofiaaniset lähetykskirjeet. Böhmen seuraajien sosiaalinen kirjo oli laaja kattaen käsityöläisten ja kauppiaiden ohella aatelisia, lainop-

pineita (kuten Gichtel) ja lääkäreitä (kuten Pordage).⁹ Hengellisten reformiliikkeiden käänös- ja käsikirjoitustoiminta oli kehittynyt tehokkaaksi 1600-luvulta lähtien. Myös 1800-luvun taitteen pohjalaiskopioiden toiminta oli järjestelmällistä. Sekä Samuel Rinta-Nikkolalta että Mikki Sausolta on säilynyt numeroituja käsikirjoitusluetteloita; Sauso vieläpä luetteloi jäljentämänsä sallitun ja sensuurille aran materiaalin erikseen.¹⁰

Tässä artikkelissa tarkastelen Sofia-kirjallisuutta kansanihmisten toisinajattelun väylänä ajankohtana, jolloin alempien luokkien aatteet nousivat monin tavoin julkiseen keskusteluun. Pohjanmaan mystiikan käsikirjoituksissa näkyvät jälkimainingit tukholmalaisen langankutojakisälli Anders Collinin (1754–1830) ja niin kutsutujen colliaanien toiminnasta. Se nousi Tukholmassa yleiseen tietoisuuteen 1780-luvulla, kun työväestön teot ja käsikirjoitukset, jotka poikkesivat kirkon opetuksista, johtivat selkkauksiin. Kuningas Kustaa III:n hallintokaudella (1771–1792) säädetyt kiistelivät lainsäädännöstä, joka rajoitti omantunnon- ja sananvapauksia sekä kansalaisten kokoontumisia. Käsikirjoitukset levittivät kansanihmisten varjokaanonian, siis omaan harrastuneisuuteen ja sitoutuneisuuteen perustunutta kirjatoimintaa. Yhteiskunnallinen marginaali tuotti omat sisäiset kaanoninsa ja konservatiivisuutensa samalla kun se julisti suvaitsevaisuutta, utopiaa uudesta yhteiskunnasta, uudistuksen säädystä sekä yksin- tai yhdessä elämisen normeista. Sofia-mystiikan käsitys ylevästä naisviisaudesta vahvisti reformiliikkeissä myös naisten merkitystä toimijoina.

Tässä käytettyä suomenkielistä Sofia-aineistoa ei ole aiemmin tutkittu. Pohjanmaan mystiik-

kyläkäsityöläisen määrittelystä Merja Uotila, *Käsityöläinen kyläyhteisönsä jäsenenä. Prosopografinen analyysi Hollolan käsityöläisistä 1810–1840*. Jyväskylä Studies in Humanities 237. Jyväskylän yliopisto 2014, 55–86; Arja Rantanen, *Pennförfare i periferin. Österbottniska sockenskrivare 1721–1868*. Åbo Akademis förlag 2014.

9. Muista böhmeläisen Sofia-kirjallisuuden tärkeimmistä edustajista jäävät tässä rajauksen ulkopuolelle Jane Leade (1624–1704) ja Gottfried Arnold (1666–1714). Joko heidän teoksiaan ei suomennettu tai suomennosten kokonaisia käsikirjoituksia ei ole säilynyt. Yleisesti aiheesta Arthur Versluis, *Wisdom's Book. The Sophia Anthology*. Paragon House 2000; Martin 2012. Naisista John Pordagen ”filadelfiaaniin” piireissä Gibbons 1996, 106–107 ja saksalaisessa radikaalipietismissä Lucinda Martin, *Öffentlichkeit und Anonymität von Frauen im (Radikalen) Pietismus. Die Spendentätigkeit adliger Patroninnen*. Teoksessa Wolfgang Breul, Marcus Meier & Lothar Vogel (toim.) *Der radikale Pietismus. Arbeiten zur Geschichte des Pietismus* 55. Vandenhoeck & Ruprecht 2010.

10. Rinta-Nikkolan käsikirjoitusluettelot vuosilta 1799–1800 (KK, Pohjanmaan mystikot, Ms.Mf.k.21.24) ja vuosilta 1799–1804 (SKS KIA, Pohjanmaan mystikot, Rancken A775. Jälkimmäinen luettelo on julkaistu teoksessa Esko M. Laine (toim.) Daniel Djurberg, *Geografia alkavillen Samuli Rinta-Nikkolalta*. SKS 1999, 205–207). Sauson käsikirjoitusluettelot vuosilta 1810–1821 (SKS KIA, Pohjanmaan mystikot, Hallio 43) ja 1821–1834: Kirjain Luku, kuin minulla on jotka Tähän owat ylös kirjoitetut Sinä 4. päivänä Tammi kuusa 1834. SKS KIA, Pohjanmaan mystikot, Hallio 114.

kaa on perinteisesti lähestytty kirkkohistorian ja teologian näkökulmista, ilman böhmeläisten käsikirjoitusten tarkempaa analyysia.¹¹ Nyt painopiste on toisinajattelun kirjallisuus- ja aatehistoriassa. Jotteivat perityt tulkinnat vaikeaselkoisista aiheista ja aikanaan tukahdutetuista kirjallisuuksista kertaudu, annan tekstilähtöisesti tilaa myös Sofia-teosten sisältökuvauksille. Määrittelemän artikkelin alussa esoteerisen kertomuksen, jollaista Sofia-kirjallisuus tyylipuhtaasti edusti. Se sai myös yhteiskunnallisia tehtäviä 1800-luvun taitteen niin kutsutussa vaihtoehtoisessa valistuksessa. Artikkelin jälkipuolella nostan tarkemmin esiin käsitylöäisyyden ja Sofia-kirjallisuuden teemojen rajapintoja. Yksittäisten suomalaiskirjoittajien elämäkerrat ja paikallistason toiminta jäävät tarkastelun ulkopuolelle.

Syrjitty Sofia ja vaihtoehtoinen valistus

1700-luvun jälkipuolen aatteellista ilmastoa on luonnehdittu ”vaihtoehtoiseksi valistukseksi” tai ”valistusajan romantiikaksi”. Ranskalaisten valistusfilosofien ylistämä maallinen järkiperäinen ajattelu ei Ruotsissa ja Suomessa vaikuttanut laajasti aateliston enemmistöön tai kauppias- ja

työläisluokkiin. Maallisia ja hengellisiä reformiliikkeitä kuitenkin yhdisti etenkin yksi tyytymättömyyden kohde: vanhoillinen kirkkoteologia ja auktoriteettiuskko.¹² Laajaa kannatuspohjaa saivat saksalaiset aatteet, jotka rakensivat pohjoiseurooppalaista esiromantiikkaa. Saksasta levinnyt radikaalipietismi oli ratkaisevan tärkeä böhmeläisen kirjallisuuden leviämässä.¹³ Radikaalipietismin kaltaiset maanalaisen kirjallisuuden levitysverkostot ja (sala)seurat tarjosivat vaihtoehtoisia aatteita aikana, jolloin lainsäädäntö säänteli tiukasti kansalaisten mielipiteenilmaisua ja kokoontumisia. Vaihtoehtoisen valistuksen kaudella oli tyypillistä, että yksi ja sama henkilö osallistui salaseurojen toimintaan, vaikka tuomitsi ne julkisuudessa.¹⁴

Böhmeläisyys ei ollut selvärajainen liike. Gibbonsin mukaan sille on ominaista ”supraformalismi”, sisältöjen sulautuminen erilaisiin ajatus- ja toimintamuotoihin separatistisen erottautumisen sijaan.¹⁵ Böhmeläisyys vetikin puoleensa väestönosia, jotka olivat vieraantuneet sotaisan aikakauden uskonnollis-poliittisista oppiridoista. Myös suomenkielinen käsikirjoitusaineisto ilmentää kiinnostusta ylijarjaiseen – mai-

11. Matthias Akiander, *Historiska upplysningar om religiösa rörelserna i Finland i äldre och senare tider* I–II, hos J. Simelii arfvingar 1857–1858; Hans-Olof Kvist, *Der Einfluß Jakob Böhmers in Finnland*. Teoksessa Klaus Fitschen & Reinhart Staats (toim.) *Grundbegriffe christlicher Ästhetik. Beyträge des V. Makarios-Symposiums Preetz 1995*. Harrasowitz Verlag 1997; Tarja-Liisa Luukkanen, *Will the melancholic be saved? Jacob Böhm's doctrine of "know thyself" and its reception in Finland*. Teoksessa Udo Sträter et al. (toim.) *Interdisziplinäre Pietismusforschungen. Beiträge zum Ersten Internationalen Kongress für Pietismusforschung 2001*. Halesche Forschungen 17:1. Max Niemeyer 2005; Tomas Mansikka, *Christian Theosophy and the Influence of Böhme in Finland*. Teoksessa Henrik Bogdan & Olav Hammer (toim.) *Western Esotericism in Scandinavia*. Brill 2016. Böhmeläisestä terminologiasta Pohjanmaan mystikkoksteissä ks. Päivi Mehtonen, *Censures and språkets gränser på 1700-talet. Böhme och de österbottniska mystikernas ordlista. Historiska och litteraturhistoriska studier 91*. Svenska litteratursällskapet i Finland 2016. Aatehistorian näkökulmaa edustavat Maria Suutala, *Jakob Böhme renessanssin mystikkona ja luonnonfilosofina. Minerva. Aate- ja oppihistorian vuosikirja 1* (1989); Bo Andersson, *Jacob Böhme (1575–1624)*. Skomakare, mystiker, filosof. Teoksessa Gunilla Gren-Eklund (toim.) *Kultur och samhälle i språkets spegel*. Uppsala universitet 1999.

12. Martin Lamm, *Upplysningstidens romantic. Den mystiskt sentimentala strömningen i svensk litteratur 1–2*; Kjell Lekeby, *Gustaviansk mystik*. Vertigo 2010, 17–24, 47–53; Hammarström & Åberg 1963 (1918–1920); Gunnar Granberg, *Gustav III. En upplysningskonungs tro och kyrkosyn*. Acta Universitatis Upsaliensis 1998, 93–100; Juha Manninen, *Valistus ja kansallinen identiteetti. Aatehistoriallinen tutkimus 1700-luvun Pohjolasta*. Historiallisia tutkimuksia 210. SKS 2000.

13. Kielletyn radikaalipietistisen kirjallisuuden levityksestä Hans-Jürgen Schrader, *Literaturproduktion und Büchermarkt des radikalen Pietismus. Johann Henrich Reitz' "Historie der Wiedergeborenen" und ihr geschichtlicher Kontext*. Vandenhoeck & Ruprecht 1989, sekä Kristine Hannak, *Geist-reiche Kritik. Hermetik, Mystik und das Werden der Aufklärung in spiritualistischer Literatur der Frühen Neuzeit*. De Gruyter 2013. Romantiikasta myös Schrader 1989, 23; Hans Schneider, *German Radical Pietism*. Käänt. G.T. MacDonald. The Scarecrow Press 2007, 160.

14. Lekeby 2010, 47–48. Suomessaakin muodikkaiden salaseurojen malleina toimivat niin varhaiset uskonnolliset reformiliikkeet kuin Englannista 1730-luvulla levinnyt vapaamuurarius. Manninen 2000, 169–171; myös Juha Manninen, *Härmän katekismus. Christian Henrik Snellmanin (1777–1855) swedenborgilais-mystinen maailmankuva*. (Julkaistu alunperin 1995.) *Filosofia.fi*-sivustolle 24.9.2007. (30.9.2016.).

15. Gibbons 1996, 11–14.

den, tunnustuskuntien ja luokkien rajoja ylittävään – ajatteluun. Samalla suomenkieliselle Sofia-kirjallisuuden lukijalle välittyi vahva tietoisuus teemojen marginaalisesta asemasta valtakulttuuriin nähden – siitäkkin huolimatta, että moni suutari Böhmen viitoittamalla tiellä kulkeva piti itseään luterilaisena.

Tukahdutetuille kirjallisuuksille on ominaista, että niiden sisällöt alkavat vahvistaa salaisuuden ja samanmielisen lukijan välttämättömyyttä. Sofia-kirjallisuudellekin tyypillisen esoteerisen kertomusmuodon juoni on kiteytetysti seuraavanlainen: x haluaa vihkiä y:n salaisuuteen, jonka on ilmoittanut z.¹⁶ Böhme oli tällainen arkkityyppinen viestintuoja. Hän valottaa teoksissaan lukijalle ”jumalallista viisautta”, jonka on vähitellen ymmärtänyt ”ikuisen viisauden” eli Sofian avulla. Böhmen kaiken kattavassa metafysiikassa Sofia on kosmoksen osa ja mekanismi, jonka kautta myös jumala luo itsensä mystisessä perustassa, ”ei-missään”.¹⁷

Esoteerinen perusjuoni kului ja kangistui kaavoihinsa jo varhaisen uuden ajan luonnonfilosofiassa. Juoni kuitenkin taipui yhä laajenevien lukijayhteisöjen tarpeisiin myös kustavilaisen ajan (1772–1809) Suomessa. Luterilaisen yhteiskuntajärjestyksen puoltajia ei riemastuttanut ajatus naisolennosta, joka Sofia-kirjallisuudessa

sai johtotehtäviä jo maailmankaikkeuden luomis-työssä. Asiaa ei pehmentänyt se usein avoimen poleeminen sävy, jolla Sofia-kirjallisuus puolusti naisviisautta. Esimerkiksi John Pordagen teoksessa *Sophia* nimihahmo ei hyväksy sitä, miten ”tyhvät philosophit” syrjivät häntä ja ”confunderawat” vain pyhän kolminaisuuden kanssa. Seuraava sitaatti on ilmajokisen Samuel Rinta-Nikkolan käsikirjoituksesta 1800-luvun taitteesta:

*Sillä minä [Sofia] olen pyhästä kolmehyhteydestä eroitettu voima ja hengi, ja kuitengin yxi pyhän kolmihyhteyden kansa. Mitä minä teen, sen tekee Isä, Poika, ja Pyhä Hengi. En minä Itzestäni mitän tee, waan pyhä kolminaisuus waikutta minun kauttani ja minusa.*¹⁸

Toisessa teoksessa arvostellaan papistoa, joka on sivuuttanut ”Drotningin eli nais-iumalan” ja joka vain tahtoo ”mestari=virkans kansa päättää ja duomita kaikista”:

*Ne academialaiset ja scoulu-vijsat ovat ylö= andanet sen Jumalallisen vijsauden ja hänen oikeudens. Ja siehen siaan sisälle pannot sen hullun ja suuresti raakuvaisen ja kiliuvaisen vaimon.*¹⁹

Kuvaus nojasi Raamattuun (San. 9:13, 1776), jossa tyhmyys on nainen: ”[h]ullu, huikentelevainen vaimo, mieletoin ei tiedä mitään”. Toista maata

16. Juonikaavan muotoilu on omani, mutta se ei juuri lisää uutta kirjallisuudentutkija Northrop Fryen perusteokseen *The Great Code. The Bible and Literature*. A Harvest/HBJ Book 1982 (1981). Viittaan käsitteillä ’alakulttuuri’, ’toisinajattelu’, ’böhmeläisyys’, ’mystiikka’ ja ’esoteria’ kirjallisuuden sisältöihin ja asemaan suhteessa viralliseen kirjallisuudentutkintaan, siis marginalisoitujen tekstien käyttöön ja tuotantoon. Painopiste on toisinajattelun kirjallisuushistoriassa. Sofia-kirjallisuutta on tutkittu myös feministisessä teologiassa (Gibbons 1996; Martin 2012, 241n) sekä niin kutsutussa ”länsimaisen esoterian” paradigmissa. Jälkimmäinen ei tuo merkittävää lisäarvoa nimenomaan mystiikan tutkimukseen, jossa Böhmellä on ollut vankka sija. Vaikka käytän esoteria-tutkijoista esimerkiksi Arthur Versluisin tutkimuksia, vieroksun käyttöä, johon Versluis on toisaalla valjastanut sinänsä pätevän havainnon esoteerisen tekstin osallistavasta funktiosta (*initiatory text*). Siitä ks. Arthur Versluis, *The Place of Jacob Boehme in Western Esotericism*. Teoksessa Ariel Hessayon & Sarah Apetrei (toim.) *An Introduction to Jacob Boehme. Four Centuries of Thought and Reception*. Routledge 2014, 263. Havainto kuitenkin laajenee vakaumukselliseksi uutta gnosista puolustavaksi elämäntätöustiedoksi. Ks. *The Mystical State. Politics, Gnosis, and Emergent Cultures*. New Cultures Press 2011. Näin tutkimus toisintaa vahvoja toisinajattelun asemia: ollaan puolesta tai vastaan.

17. Sofia-mystiikkaa on hajallaan lukuisissa Böhmen teoksissa. Tärkeä oli muun muassa *De regeneratione* eli *Uudesta Jällens=Syndymisestä (Von der neuen Wiedergeburt)*. Esim. SKS KIA, Pohjanmaan mystikot, Hallio 19 (Mikki Sauso 1821). Böhmen Sofiasta myös Martin 2012, 242–243.

18. John Pordage, *Sophia. Se on sen Jumalallisen Wijsauden rakastettava ijankaikkinen neitsy*. Toinen ylös-kirjoitus Samuel Rindanicolalalta 1803. KK, Pohjanmaan mystikot, Ms.Mf.k.21.22: 1–4 (C.III.8). Jatkossa kaikki viittaukset Pordagen *Sophiaan* ovat tähän käsikirjoitukseen. Suorissa sitaateissa isojen ja pienten alkukirjainten käyttöä ja välimerkkejä on mukautettu lähemmäs nykysoeama. Muuton tekstejä ei ole toimitettu.

19. Melchior Douzetemps (n. 1668–1738), *Salaisuus Jesuxen Christuxen ... Rististä* KK, Pohjanmaan mystikot, Ms.Mf.k.21.25:2 (C.III.9), Samuel Rinta-Nikkola 1800. Douzetemps oli hugenotti, joka pakeni uskonvainoja Ranskasta Saksaan. Lähtötoeos on aikanaan anonyymina julkaistu, vankeudessa laadittu *Mystere de la croix* (Godefroy Memhard 1732). Teoksen suomennoksia on säilynyt lukuisina käsikirjoituksina. Taustoista Henrik Grönroos, Dusidang – se pyhä jumalan mies 1. Pohjanmaan mystikkojen käsin kirjoitetusta kirjallisuudesta 4. *Eripainos. Bibliophilos* 4 (1974).

oli Pordagen *Sophia*, jota luettiin ruotsinkielisinä käsikirjoituksina jo 1730-luvun Pohjanmaan radiikaalipietistisissä piireissä.²⁰ Suomentajista tai käännösten ajankohdista ei ole varmaa tietoa, mutta vuonna 1803 Samuel Rinta-Nikkola oli oman luettelonsa mukaan tehnyt teoksesta ainakin kaksi käsikirjoitusta.

Sofiaa puolustava polemiikki ja auktoriteettien arvostelu ei ollut vain katteetonta herravihaa tai kirkkoluterilaisuuden sättimistä. Böhmeläiset tekstit liittivät käyttäjänsä eurooppalaiseen aateperintöön keinoin, joita oli vähänkoulutettujen ryhmien käytettävissä. Alemmilla yhteiskuntaryhmillä oli rajallisesti mahdollisuuksia viestiä yhteiskunnallisen epäoikeudenmukaisuuden tunnoistaan. Mikä hyvänsä tyytymättömyys saattoi omaksua uskonnollisen muodon, kuten James J. Scott on todennut. Muita ilmaisen malleja torjutun tai alistetun ryhmän ”salaiselle transkriptille” – siis keinoille tuottaa sosiaalista tilaa toisinajattelun alakulttuurille – ei juuri ollut tarjolla. Kansalaisoikeuksien kapeutta voitiin arvostella apokalyptisen ennustuksen sanoin.²¹ Myös kirjallisella toiminnalla ja jäljennystyöllä oli hengellisissä reformiliikkeissä suuri symbolinen arvo. 1800-luvun taitteen käsikirjoitustoiminta toisinsi vanhempien aikojen maallikkomystiikan ihanteita, joita olivat toimeentulo käsitöillä, kirjojen kopioinnilla ja kirjansidonnalla. Toiminta merkitsi sitoutumista epäjuhllaliseen ja itseä korostamattomaan kääntämiseen, jäljentämiseen, lainaamiseen ja myymiseen. Nämä kirjurit eivät (jo sensuurisista) juuri tuottaneet ”omaa” tekstiä ja avautuneet lukijoille elämästään.

Sofia-kirjallisuuden suomentajat ja kopioijat olivat tekemisissä vierasperäisten, jo heidän aikaan vanhojen varjokaanonin klassikoiden kanssa. Esoteerinen perusjuoni ei sisällä tarkkoja, nopeasti uutisarvonsa menettäviä historiallisia

yksityiskohtia. Se on *hierohistoriaa*: kuvauksia tiedon rakenteista, sisäisistä todellisuuksista ja itseymmärryksen ajallisesta kehityksestä.²² Sitä pystyi lukemaan ja kirjoittamaan uutena yhä uudestaan. Esoteerinen perusjuoni on tyyppillisesti kehityskertomus. Kuten aina uskonnon ja politiikan narratiiveissa, valveutumisen käännekohta on ratkaiseva. Sen dramaattisuutta korostaa käännettä edeltävä sisäinen kamppailu sekä voitettu totuuden kriisi.

John Pordagen *Sophia* on kehityskertomus, jonka juonessa viestintuojana on päähenkilö John. Päiväkirjamuodossa kesä-heinäkuussa 1675 etevässä tapahtumaketjussa Sofia ilmestyy lievitämään Johnin tunnepitoista kriisiä. Sofia lupaa tehdä miehestä ”Philosophuksen”, kunhan John kasvaa itseymmärrykseen ja luonnon salojen tuntemukseen. Tietoisuus syvenee toisiaan seuraavina portteina, jotka huipentuvat ”uuden luomisen porttiin”. Initiaatorakenteena nämä portit muistuttavat Jakob Böhmen monissa teoksissa kuvattuja ymmärryksen ”graadeja” tai vielä vanhemman maallikkomystiikan sisäisyyden asteita. Tällaiset henkistä edistymistä kuvaavat hierarkiat, jotka eivät perustuneet syntyperään, säätyyn tai sukupuoleen, olivat tärkeitä vielä 1800-luvun salaseurojen jäsenoiminnassa. Pordagen *Sophia*-teos huipentuu ”uuden luomisen porttiin”. Henkinen asettuu materiaaliin puitteisiin: Johnille paljastuvat kosmoksen (böhmeläiset) rakenneosat aina muodottomasta kaaoksesta peruselementteihin, (al)kemian materiaalien sekoituksiin, maaperän rikkauksiin, metalleihin ja aineksiin, joiden ”parantawa woima terweyteen” on parempi kuin ”kaickein yrtein, krydein ia kuckasten”. Tarvitaan vain ”sowelias, taitawa ia oppinu Chymista” erottamaan ainesosat mineraaleista. *Sophia*-teoksessa henkinen ja materiaallinen yhdistyvät, kuten ne olivat yhdistyneet böhme-

20. John [Johannes] Pordage, *Sophia. Det är: Den gudomeliga Wijshetens älskwärda ewiga Jungfru*, käsikirjoitus, ilmeisesti 1730-luvun loppu, Pohjanmaan Museo (PohM), Vaasa, PM 16561. Käsikirjoituksen välissä on lehtileike Halvdan Srömin *Vasablade*tissa n:o 67:35 22.3.1934 julkaisemasta artikkelista. Tarkemmista lähteistä siinä kerrotaan käsikirjoituksen löytyneen 1800-luvun lopussa Vaasan Korsholman linnanvalleista kaivuutöiden yhteydessä. Pordagen *Sophian* alkuteos vuodelta 1675 levisi Englannissa käsikirjoituksina ja painettiin saksaksi Amsterdammassa vasta 1699 nimellä *Sophia: das ist, die holdselige ewige Jungfrau der göttlichen Weisheit*.

21. James C. Scott, *Domination and the Arts of Resistance. Hidden Transcripts*. Yale University Press 1990, xii, 5–6, 14.

22. Hierohistoriasta Arthur Versluis, *Wisdom's Children. A Christian Esoteric Tradition*. State University of New York Press 1999. Yksilö ja minuus olivat mystiikassa muuta kuin (oma)elämäkerrallisia faktuaalisia projekteja. Peter Schäferin ja Sven Rosénin omaelämäkerrroista ks. Elisa Heinämäki, Työn alla puhdas sisäisyys. (Radikaali)pietistisen minuuden rakentumisen päiväkirjatekstien valossa. Artikkelikäsikirjoitus, tulossa 2017.

läis-paracelsiaanisessa materiaaliopissa, varhaisissa kokeellisissa luonnontieteissä ja teollisuudessa.²³ Johnin kehityskertomus on samalla luonnonfilosofinen katsaus kosmoksen rakenteeseen ja toimintaperiaatteisiin.

Materialismilla oli kuitenkin rajansa. Pordage varoittaa lukijaa ymmärtämästä mystillistä yhteyttä Sofian ja ihmishengen välillä liian aineellisesti, ”yhdexi lihallisexi eli eläimellisexi himoxi”.²⁴ Näitäkin lihallisia yhteisökokeiluja oli radikaaleissa reformiliikkeissä tehty. Todelliset ja keksityt kuvaukset toisinajattelijoiden ”bakkanaaleista” olivat esivallalle myös propaganda-keino kirkkokriittisten aatteiden hillitsemiseksi.²⁵ Sofia-kirjallisuuteen näet sisältyi vielä seksiorgioita vaarallisempi näkemys paluusta alkuperäiseen harmoniaan: ajatus uudesta yhteiskunnasta.

*Sijnä ovat uudet kaupungit, uudet väkevät ia lujat linnat; uudet asuvasiet, gvalitetit, vaikutuxet, womat, ia armolahiat.*²⁶

Kyseessä ei ollut vain hengenharjoittajan Uusi Jerusalemin, ymmärryksen avaama uskon tila, tai eskatologisen romahduksen jälkeinen kasvukehitys. Vastustajat liittivät kansanihmisten mielenilmaisuihin vahvoja vallankumouksellisia ja uskontopoliittisia tarkoituksiperiä ainakin 1780-luvun käänteissä.

Kutsumuksensa unohtanut käsityöläinen

Monessa 1800-luvun alun Pohjanmaan mystikkokäsikirjoituksessa mainitaan ruotsinnosten ja suomennosten ajankohdaksi noin 1779–1786. Tuolloin todistettiin Tukholmassa vuosisadan lopun laajin radikaalipietistinen liikehdintä, joka julkisuudessa henkilöityi langankutojakisälli

Kuva 2. Taivaallinen viisautta Sofia. Kuvitusta Jakob Böhmen teosten varhaisiin käännöksiin. Kuvalähde: Christoph Geissmar. *Das Auge Gottes. Bilder zu Jakob Böhme.* Harrassowitz 1993, 193.

Anders Colliniin tuhansine seuraajineen.²⁷ Esivalta huolestui lain- ja uskonnonvastaisesta toiminnasta ja valtionrauhan puolesta, kun ”kisällit ja piit” pidättäytyivät kirkonmenoista tai häiritisivät jumalanpalveluksia. Painetussa polemikissa myös arvosteltiin kapinoiden käsikirjoituksia, joissa julistettiin ”hivittävästä vallankumousta kaikissa valtioissa” (*en hiskelig revolution i alla Stater*).²⁸ Monisyinen tapahtumasarja toi esiin

23. Anne-Charlotte Trepp. *Von der Glückseligkeit alles zu wissen. Die Erforschung der Natur als religiöse Praxis in der Frühen Neuzeit.* Campus Verlag 2009.

24. John Pordage, *Ihmisen Ensimmäisestä Täydellisyydestä, yhdistyksesä wijsauden kansa.* Mikki Sauso 1821. SKS KIA, Pohjanmaan mystikot, Hallio 19. (Vrt. Pordage, *Vier Tractätlein des seeligen Johannes Pordäschens M. D.* Amsterdam 1704.)

25. Myös colliaaniin ”bakkanaaleihin” viittaa hovipäiväkirjassaan Kustaa III:n käly Hedvig, tuleva kuningatar Charlotta (1759–1818). Carl Carlson Bonde (toim., käänt.) *Hedvig Elisabeth Charlottas dagbok.* P.A. Norstedt & Söner 1974 (1902), 346–351. Varhaisesta seksuaalietiikasta Esko Laine, Taivaallinen Sofia ja lihallinen Eeva. Seksuaalisuus suomalaisessa radikaalipietismissä ennen isoavihaa. Teoksessa Minna Ahola et. al. (toim.) *Taivaallista seksiä. Kristinuskon ja seksuaalisuus.* Tammi 2006, 200–205.

26. Pordage, *Sophia:* Rinta-Nikkola 1803, 431–432.

27. Granberg 1998, 88–89.

28. [Eberhardt, Johan Hartman] *Reflexioner öfwer Den så kallade Nya Secten, I anledning af Dagligt Allehanda N:o 26 och 34, af En Ledamot af Svenska Kyrkan.* Carl Stolpe 1782, [s.p.]. Kritisoiijien hampaissa oli muun muassa käsikirjoitus ”Nya Sectens Cateches” (1782, Kungliga Biblioteket, Engeströmska samlingen B.x.1.77), joka arveltiin Collinin laatimaksi.

polemiikin keinot, joilla julkisuudessa säänneltiin työväestön aatemaailmaa. Anders Collinia syytettiin jo siitä, että käsityöläinen ja käsiteollisuuden harjoittaja (*handwerksman och Slöjdedikare*) on unohtanut Raamatussa annetun kutsumuksensa ryhtyessään opettamaan muita.²⁹ Vieläpä rahvaan käsikirjoituksissa vaalittiin Sofia-oppia ja muita ”kerettiläisiä” ja ”fanaattisia” ideoita. Näihin kuului myös ”vanha juutalainen faabeli” (*den gamla Judiska fabeln*), jonka mukaan ensimmäinen ihminen ei ollutkaan mies, vaan sekä mies että nainen – siis ”*androgyn eller hermaphrodit*”.³⁰ Palaan tuonnempana tarkemmin tähän Sofia-mystiikan keskeiseen ideaan. Se levisi edelleen, sillä kisälli Collinin toiminnalle ilmaantui arvovaltaisia suojelijoita.

Tapaus Collin kuuluu sosiaali- ja taloushistorian hyvin tuntemaan ilmiöön: käsityöläiset ja kisällit olivat yhteisöjensä toimeliaita (kylä)intellektuelleja, omaehtoisia opettajia sekä esivallan arvostelijoita. Kun 1800-luvulla uskonnolliset reformisuunnaukset alkoivat saada uudenlaisia yhteiskunnallisia ja puoluepoliittisia muotoja, käsityöläiset – usein talonpoikia liikkuvampi, kirjallistuneempi ja kielitaitoisempi ryhmä – tunnettiin lakko- ja kapinaherkkydestään.³¹ 1700-luvun lopun mielenilmaisuissa oli uskonnon ohella kyse kansalaisten ahtaista kokoontumis- ja omantunnonoikeuksista.³² Tukholman tapahtumat myös paljastavat, että esivallalla ja painetulla sanalla oli erittäin tarkkaa tietoa käsityöläisten kiellettyjen käsikirjoitusten sisällöistä – myös muissa kuin sensuuritarkoituksissa. Eräs hovin sisäpiirilähde oudoksui Kustaa III:n hölläkätisyyttä kisälli Col-

linia kohtaan. Työväki ei näyttänyt hyväksyvän auktoriteeteikseen muita kuin oman ryhmänsä jäseniä *lukuun ottamatta* kuningasta:

[...] heidän [Collianister] ensimmäisissä kirjoituksissaan ei mainittu mitään erityistä heidän asemastaan kuningasvaltaan nähden, mutta sittemmin [...] on lisätty lause, jonka mukaan heidän ei toki tule unohtaa velvoitteitaan alamaisina.³³

Juuri säätämänsä yleisen uskonnonvapauden ja suvaitsevaisuuden nimissä (1779, 1781) kuningas oli lähteen haluton estämään väenkokouksia ja piti ”lahkolais-parkoja” (*stackars sekterister*) syyttöminä ilmenneisiin väkivaltaisuuksiin. Tapaus Collinia pidetäänkin yhtenä osoitukseksi Kustaa III:n väljästä linjasta omantunnonkysymyksissä.³⁴ Kyse oli kuitenkin myös kuninkaan valtapelistä pyrkimyksissä vähentää papiston ja aateliston valtaa. Kustaa III höllensi hieman omantunnonvapautteen liittyvää lainsäädäntöä tavoitellessaan (pien)porvariston ja talonpoikien tukea. Samalla maallisen esivallan kontrollia kuitenkin lisättiin. Muun muassa Ranskan vallankumoukset saivat myös Ruotsissa ja Venäjällä viranomaiset kiristämään jo ennestään tiukkaa lainsäädäntöä, jolla säänneltiin salaisia yhdistyksiä (1793, 1803, 1822).³⁵

Oli vaikeampi rajoittaa ammatillisissa verkostoissa toteutuvaa ajatustenvaihtoa ja (käsikirjoitus)toimintaa. Ruotsissa näkyi 1780-luvulla – Suomen alueella hieman myöhemmin – kehitys, joka oli Saksassa jo suutari Böhmen aikana kasvattanut maallikkomystiikan suosiota. Kaupunkiporvariston sekä varhaisen tekstiili- ja kutomo-

29. Kirjoittaja vetoaa Raamatun Sirakin kirjaan (§38), jossa kehoitetaan käsityöläisiä ja rakennusmestareita pitämään luotua maailmaa yllä liittämällä rukouksensa ammatinharjoitukseen.

30. [Eberhardt, Johan Hartman] 1782, [s.p.].

31. E.J. Hobsbawm & Joan Wallach Scott, *Political Shoemakers. Past and Present* 89 (1980); Jarrick 1987, 12–13, 69–70; Jarkko Liedes, *Politiisoituneet kädet. Käsityöväen liikkeestä työväenliikkeeksi*. Teoksessa Kati Launis & Marko Tikka (toim.) *Työväki ja kokemus*. Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura 2009, 42. Vanhimpaan suomalaiseen kirkkokriittiseen käsityöläiskirjallisuuteen eivät pureudu muutoin valaisevat teokset: Sami Suodenjoki, *Kuriton suutari ja kiistämisen rajat. Työväenliikkeen läpimurto hämäläisessä maalaisyhteisössä 1899–1909*. SKS 2010; Kirsti Salmi-Nikander, Sami Suodenjoki & Taina Uusitalo (toim.) *Lukeva ja kirjoitettava työläinen*. Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura 2010.

32. Jarrick 1987, 12–13, 71–72; Granberg 1998, 88–89.

33. Hedvigin päiväkirja, tammikuu 1782: Bonde 1974, 346–351. Kisälli Collin on Hedvigin mukaan lahjakkaampi ”kuin sellaiset ihmiset yleensä ovat” ja on jopa perustanut kotiinsa koulun alempien yhteiskuntaluokkien välle.

34. Granberg 1998, 63–98.

35. Henrik Stenius, *Frivilligt, jämlikt, samfällt. Föreningsväsendets utveckling i Finland fram till 1900-talets början med speciell hänsyn till massorganisationsprincipens genombrott*. Svenska Literatursällskapet i Finland 1987, 66–95, 119.

teollisuuden nousu heikensi käsityöläisten perinteisen pientuotannon ja ammattikuntien asemaa. Sosiaalisen merkityksen vähentyessä nämä väestönosat ottivat etäisyyttä uskonnollisista auktoriteeteista.³⁶

Tukholman kapinoivalla työväellä ja kustavilaisen hoviateelin salaseuroilla oli yhteisiä kiinnostuksen kohteita – kuten böhmeläisyys. Böhmensä tuntevasta mystikko Collinista tuli Kaarle herttuan (vuodesta 1809 kuningas Kaarle XIII) hovikirjastonhoitaja. Herttuan esoteeriseen hovipiiriin Collinin on arveltu kuuluneen sen ”ulkojäsenenä”.³⁷ Collinin mystikkoperinne vaikutti vielä 1800-luvun jälkipuolen romantiikassa, liberaalissa papistossa ja kulttuuripiireissä.³⁸

Suomessa vaikutus oli välitöntä ja välillistä, ja colliaanisuuden leviämistä eri paikkakunnilla on erilaisia näkemyksiä.³⁹ Collinin kirjeenvaihtajiin 1800-luvun alkukymmeninä kuului vaasalainen mystikkopiiriin johtaja Beata Herrman (1753–1834), vähävarainen ”Mor Beata”, joka oli työskennellyt käsityöläispiireissä ja oli arvostettu vieras myös Vaasan porvariskodeissa. Herrmanin piireissä suomennettuja Anders Collinin kirjeitä levisi käsikirjoitusjulkaisuina, samoin kuin Collinin kirjeiden mukana Suomeen saatua böhmeläistä kirjallisuutta.⁴⁰ Vaasan seudulla toimi myös vastaavia porvarisnaisten piirejä. Tärkeä vaikutteiden väylä oli hovioikeus, jonka Kustaa III oli

perustanut Vaasaan vuonna 1772. Hovioikeuden kautta seudulle levisi kuningashovin vapaamuurarivaikutteita ja hengellisiä reformiliikkeitä. Niille oli yhteistä vaihtoehtoisen kirjakulttuurin vaaliminen. 1790-luvulla sai hovioikeuden piiristä alkunsa myös Suomen varhaisimpiin kuulunut Vaasan lukuseura, jollaiset edelsivät kirjastolaitoksen syntyä.⁴¹

Androgyyni Aadam ja uudistuksen sääty

Esoteerinen perusuoni ei käsitellyt vain yksilön sisäistä kehitystä, vaan kosketti lukuisin tavoin myös yhteisöllisiä valintoja. Böhmeläisen luomiskertomuksen ajatusta androgyynistä ensimmäisestä ihmisestä on pidetty yhtenä Sofia-mystiikan yhteiskunnallisesti provokatiivisimmista ja hedelmällisimmistä näkemyksistä. Mielenkiinto androgyyniaa kohtaan heijasti luterilaisen oikeaoppisuuden kriisiä: vallitsi risteäviä tulkintoja kehollisuuden symboleista, sukupuolesta ja avioliiton merkityksestä. Sofia-kirjallisuus ei synnyttänyt näitä keskusteluja, mutta tarjosi yhden väylän niiden jakamiseen ja ilmaisuun.⁴²

Samuel Rinta-Nikkolan, Mikki Sauson ja myöhempien *scriptoreiden* teksteissä rinnastuivat spekulatiivinen böhmeläinen luomiskertomus ja käytännölliset elämänvalinnat. Asiat liittyivät toisiinsa. Sofia-kirjallisuudessa maailmankaikkeutta kannatteli vastavoimien dialektiikka. Koska ylin

36. Michel de Certeau, *Mystic Speech. Heterologies. Discourse on the Other*. Käänt. Brian Massumi. University of Minnesota Press 1986, 80–100; Jarrick 1987, 12–13, 71–72; Edgren 1997, 116–126. Vaasan seudulla toimi 1800-luvun taitteessa paljon käsityöläisiä. Vuonna 1789 rajoitettiin niiden käsityöalojen määrää, joita sai harjoittaa maaseudulla. Säädösten kierto oli Pohjanmaalla yleisempää ja kontrolli väljempää kuin muualla Suomessa. Ks. Ranta 1978, 75–76, 87–100.

37. Anders Collin, *Svenskt biografiskt lexikon (art av Edv. Rodhe)*, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/14927> (30.9.2016). ”Sidenväregesäll”; ”1790 bokhållare”; ”1800 hovbibliotekarie”; ”1810 hertiglig bibliotekarie”. Lisäksi Collin piti 19 vuotta lastenkoulua. Hovin salaseuroista G.A. Reuterholmin arkistomateriaalin pohjalta Lekeby 2010, 45, 63–65. Herttuan sisäpiiri toimi yksityisesti, mutta suurin osa sen aatelismiehistä oli vapaamuurareita. Hedvig-puolison esoteeriseen piiriin kuului vain naisia.

38. Lamm 1963 I, 101–102; Lamm 1963 II, 61–63; Anders Collin, *Svenskt biografiskt lexikon*, kuten edellä.

39. Esim. Krook 1931, 26–27, 65–71.

40. Lapsena sairastetun polion vuoksi Herrman liikkui vaivalloisesti. Häntä avusti muuan puuseppä Mustasaaresta, joka piti Beataa nimellisesti työntekijänä (tjänarinna) talossaan. Vaasaan muutettuaan Herrman asui vähävaraisten naisten yhteisössä, hankki toimeentuloa käsitöillä sekä edisti käsikirjoitustoimintaa. Muita eri paikkakuntien kääntäjiä ja kopioijia olivat Margareta Skog, Maria Rotander, Susanna Widberg ym. Akiander II 1858, 120; I.A. Björklund, *En krets av fromma uti Vasa i början av 1800-talet. Människovänneren* 28.3.1913; Krook 1931, 70–72, 139–140.

41. Hovioikeuden virkamies Olof Langenstein (1751–1833) myös tuki taloudellisesti kaupungin vähävaraisten naisten taloa. Erkki Rintala, Hovioikeudenneuvos Olof Langenstein [aik. Langenstén]. Teoksessa Marjatta Hietaniemi (toim.) *Yleiset kirjastot Suomessa 200 vuotta*. Vaasan yliopiston kirjasto 1997, 9–20. Vaasassa varhainen alkeisopetus ja köyhäinhuolto oli kaupungin, ei kirkon toimintaa: Anneli Mäkelä, *Vaasan historia III 1809–1852*. Vaasan kaupunki 1985, 128–129, 303–304, 346–349.

42. Martin 2012, 242, 247–248. Androgyynian ideasta platonistisessa, juutalaiskristillisessä ja gnostilaisessa ajattelussa Gibbons 1996, 60–63, 73, 94–96.

jakamaton jumaluus oli sekä feminiini (Sofia) että maskuliini, jumaluuden kuvaksi luotu ensimmäinen Aadam oli mies ja nainen. Mikki Sauson käsikirjoituksesta vuodelta 1821 saa lukea:

Wijsauden neitsy oli itsens yhdistänyt Adamin jankaikkisen hengen kansa: ja niijn oli ensimmäinen ihminen luotu miehxi ja waimoxi itsesäns; ja oli niijn kokonainen ja täydellinen, yhdessä puhtaasa ia aiwan tytywäisesä tilasa itsesäns.⁴³

Tyytyväisyys ei kuitenkaan kestä, vaan ensimmäinen ihminen vieraantuu vapaasta tahdosta ja Sofiasta suunnatessaan tahtonsa vain itseensä. Ihminen kuvittelee olevansa luonnon valo. Narsistisesta lankeemuksesta seuraa se, että mieheys ja naiseus erkaantuvat sekä ihmisen vapaa tahto kiinnittyy ulkokohtaisiin käsitteisiin. Viisauteen palaamiseksi ihmisen on löydettävä sisäinen uudistuksen sääty, johon pääsyä ei rajoita syntyperä, uskonpuunta tai sukupuoli.

Uudistuksen säätyyn ei Sofia-kirjallisuus tarjonnut vain yhtä oikeaa tietä, eikä sukupuolia tarkasteltu yksin ikuisuuden mittakaavassa. Käytännön etiikassaan ehdottomimpiin lukeutui Sofian rakastajaksi julistautunut J. G. Gichtel, joka vei ajatuksen puolueettomuudesta (*unparteyisch*) pisimmälle. Radikaalipietismissä sana usein viittasi kirkkokuntiin ja niiden ammattipappeihin ”puolueina” ja maallisten etujen tavoittelijoina. Myös Gichtelin tulkinta Sofiasta hyljeksi yhteiskunnan rakenteita, samaan tapaan kuin sittemmin kristillinen ja poliittinen anarkismi. Gichtelin suosittujen lähetykskirjeiden mukaan Sofian seuraajan on ohjattava tahtonsa ja ”imaginationinsa” vain Sofian rakkauteen. Mystinen yhteys eli ”olennollinen awio=sääty” on mahdollinen vain ulkoisista käsitteistä luopumalla. Tässä

uudessa säädysssä kaikkien ”täytyy olla aiwan neitzeet”: Kristus on miehelle ”yxi neitzty”, naiselle ”ylkä eli mies”.⁴⁴ Taivaallinen liitto ei ole vain vertauskuva tai eskatologista tulevaisuutta, vaan mystikkouden mitta tämänpuoleisessa:

Pakene sentähden kaikkea kansa käymistä waimoin kansa, ja rukoile jumalata, että hän tahdois puettaa sinun sielus jesuxen kansa, ja armollisesti warjelis waimmoista: sillä sijnä on suuri waara; pakene waimmoa niijn kuin ruttoa; sillä he taitawat pian saastutta mielen; pakene!⁴⁵

Varoitus ei ollut tuomio naiselle, vaan Gichtelin näkemys luomiskertomuksesta: kun sukupuolet erkaantuivat androgyynistä alkuihmisestä, ne myös kehittyvät toisilleen vihamielisiksi.⁴⁶ Yhtä vähän mairitteleva olisi gichteliläisen naismystikon kuva maallisesta miehestä.

Jos kuitenkin halusi naimisiin, merkitsikö se välirikkoa Sofian kanssa? Ulkonaisesti valintaa säätelivät luterilaiset normit ja lainsäädäntö. Siveettömyyttä ei edustanut vain sukupuolinen hillittömyys vaan myös ”luonnoton” selibaatti.⁴⁷ Oli myös työperäisiä syitä mennä tai olla menemättä avioon. Käsitöläiset toimivat ammattikunnissa ja niiden ulkopuolella erilaisissa hyöty-suhteissa. Järjestelmä turvasi jatkuvuuden perheorganisaation ja naimakauppojen kautta. Yksilölle aviosäätyjärjestelyt saattoivat merkitä taloudellisesti turvattua, mutta kylmävään ennalta määrättyä elämää.⁴⁸ ”Krätäri” Salomon Thomanpoika Lidanter kuitenkin kirjoitti Jalasjärvellä vuonna 1832:

Meidän seasamme elää sängen monda sekä miestä että waimon puolista jotka owat naimata ia sekantumata ikänsä loppun asti ia owat lapsu-

43. Pordage, *Ihmisen ensimmäisestä yhdistyksestä*: Sauso 1821.

44. J. G. Gichtel, *Yxi Lyhykäinen Käsitys Sisälliseen ia Totiseen Woimma=Christillisyyteen*. Samuel Rinta-Nikkola 1813–1814. SKS KIA, Pohjanmaan mystikot, Hallio 30. Teksti on säilynyt lukuisina versioina, joista osassa mainitaan, että teksti on käännetty ”Suomen maasa” 1787.

45. J. G. Gichtelin ja W. G. Überfeldin lähetykskirjeitä: SKS KIA, Pohjanmaan mystikot, Rancken A961. Gichtelin kannattajien Alankomaissa muodostama *Engelsbrüder* ja *-schwestern* -ryhmä kirjoitti paljon kirkollisten sakramenttien hylkäämisestä.

46. Versluis 1999, 35–36; Aira Vösa, Johann Georg Gichtels Verhältnis zum anderen Geschlecht in Leben und Lehre. Teoksessa Wolfgang Breul, Marcus Meier & Lothar Vogel (toim.) *Der radikale Pietismus*. Arbeiten zur Geschichte des Pietismus 55. Vandenhoeck & Ruprecht 2010, 365–368.

47. Laine 2006, 197–200; Leena T. E. Laine, *Taloudenhoidosta omiin valintoihin. Vaasalaisten käsityöläismestarien vaimojen elämää*. Suomen historian pro gradu -tutkielma. Tampereen yliopisto 2007, 56.

48. Naisen, lesken ja käsityöläiskisällin asemasta Vainio-Korhonen 1997a, 174–175; Vainio-Korhonen 1997b, 179; L. Laine 2007.

*desta seurannet Christuxen oppia [Matt. 19:11]. Minä taidan sanua joka säädystä, nimittäin ylhäisistä ja alhaisista.*⁴⁹

Mystikkopiireissä ja böhmeläisissä teosofeissa oli monia (Samuel Rinta-Nikkolan tapaan) naimattomana pysytelleitä. Vaihtoehtoihin ohjeistettiin myös lähetyskirjeissä:

*[...] ios olet yhdessä neitzellisessä säädysä [ts. naimattomana henkilönä] kutzuttu ia wedetty herran tyjö niñ pypsy siinä. Mutta ios olet kutzuttu ia wedetty sijtte kuin awios=käskyn tulit [ts. naimisissa olevana henkilönä] niñ pypsy siñä, kuitengin iumalan tygönä waan ei puolisos niñ ettäs hänen kansans oleskelet niñ kuin ei händä olisikaan. Ios sinä olet waimmotoin (eli miehetoin) niñ älä pydä waimmoa (eli miestä) [1 Kor. 7.21].*⁵⁰

Auvoisaa vaihtoehtoa oleskella puolison kanssa ”kuin häntä ei olisikaan” valaisevat myös Pohjanmaan mystiikan kokoelmissa säilyneet legendat ja romanssit. Niissä ovat hyvin edustettuna niin ikuiset neitset, yhteisymmärryksessä eletyt siveysliitot kuin näihin liittyvien ja liittymättömien lihan houkutusten koko kirjo.

Vaikka Gichtel oli Anders Collinin kirjeissään ylistämä ”se suuri sankari Gichtel”, mystikkojen ulkonaiset elämänvalinnat olivat kaukana toisistaan. Collinin kuoltua hänestä laadittiin elämäkerta, joka tuo vielä yhden ulottuvuuden esoteeriseen perusuoneen: sofiaaninen kehityskertomus mallina myös arvostettujen aikalaiselämien kuvauksissa, eräänlaisena hagiografiana. Collinin elämäkerran laatijana pidetään Collinin seura-

jaa, ruotsalaista alkeisopetuksen pioneeria Carl Olof Finemania (1792–1863). Hänen oppikirjojaan käytettiin myös Suomessa.⁵¹ Collin-elämäkerran käsikirjoitus painettiin Suomessa, yhdessä Collinin kirjeiden kanssa vuonna 1858.⁵² Pysytimme jo ennakoimaan elämäkerran juonenkulun. Anders kokee totuuden kriisin ja saa asteittaisen kehityksen kautta vihiä (böhmeläisistä) salaisuuksista. Teollisuuskäsityön ja hengellisen uran välille ei nyt rakennu ristiriitaa, kuten 1780-luvulla painetussa polemiikissa. Elämäkerran mukaan nuorukainen oli työskennellyt ”vid manufakturyrket” mutta päättää omistautua ”[d]e arbetstimmar, som Gud åt honom utskiftat”. Kun taivaallinen Sofia (*Visheten*) kutsuu tulevaa rakastettuaan, Collin valitsee sekä Sofian että maallisen kihlattunsa (ruukinomistajantytär Maria Loretta Ihre).⁵³ Suvaitsevainen mystikko opettaa, että jos joku ”vapaassa säädysä” (*i ledigt stånd*) ehättää pidemmälle kuin Anders ja Maria, nämä ovat tyytyväisiä seurattessaan ”niin pitkälle kuin Jumala katsoo hyväksi”.⁵⁴ Ahkerasta böhmeläisen kirjallisuuden opettajasta ja välittäjästä itsestään tuli nyt puolihistoriallinen ja puolifikttiivinen hahmo kehityskertomukseen.

Lopuksi

Ruotsin ennakkosensuurin poisti vuoden 1810 painovapausasetus, jonka mukaan myös uskonnollisia kirjoja sai julkaista vapaasti. Böhmeläisyys ja colliaanisuus kanavoituivat mystiikan virtaukseksi osana Ruotsin 1800-luvun täysromantiikan aatteita. Sen sijaan Suomessa jäivät vuonna 1809 voimaan kustavilaisen ajan tiukat

49. Itsenäinen sivun katkelma käsikirjoituksessa *Pöömin raamattu* KK, Pohjanmaan mystikot, ms. C.I.36.27.

50. Yxi Breivi awios=Käskystä (Eric Tolstadius 1744) KK Pohjanmaan mystikot, Ms.Mfk.21.8:7. Ruotsalaispappin kirjeestä on lukuisia käsikirjoituksia, myös Mikki Sauson. Siteerattu kohta muistuttaa John Pordagen ja hänen seuraajansa Thomas Bromleyn opetuksia: esim. Gibbons 1996,110.

51. Fineman oli Upsalan yliopiston kasvatti ja kuului filosofiseen piiriin, jossa Böhmen lisäksi luettiin uutta filosofiaa: Kantia, Fichteä, Schellingiä ja Franz Xavier von Baaderia. Carl O. Fineman, *Svenskt biografiskt lexikon (art av Albert Wiberg)*, <http://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/14134> (30.9.2016).

52. Toimittajana oli Matthias Akiander (Matti Akkanen, 1802–1871), yksi Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran perustajajäsenistä. Collin-aineiston suhde 1800-luvun puolivälin salaseuroihin Suomessa jää toisaalla selvitettäväksi. Akiander mainitsee nimettömänä julkaistun päiväkirjan johdannossa ”onnekkaasta sattumasta”, josta hän sai tiedon Tukholman Kuninkaallisen kirjaston kirjastonhoitajalta A. I. Arwidssonilta (1791–1858): Collin-elämäkerran käsikirjoitus oli Akianderin mukaan lahjoitettu kirjastoon juuri ennen hänen teoksensa painoon menoa (Akiander II 1858, 121). Suomalainen Arwidsson edusti Turun romantiikkaa. Hän muutti Ruotsiin tultuaan karkotetuksi Turun Akatemiasta poliittisten kannanottojensa vuoksi.

53. Anders Collin, *Svenskt biografiskt lexikon (art av Albert Wiberg)*, <http://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/14134>.

54. Akiander II 1858, 127–130.

asetukset, joita venäläiset sensuurisäännökset vielä tiukensivat tulevina vuosina.⁵⁵ Silti kirjeen- ja käsikirjoitustenvaihto jatkui yli Pohjanlahden. Vuonna 1841 J. W. Snellman (1806–1881), joka oli varttunut Tukholmassa ja Suomen Pohjanmaalla, kuvasi tarkempia nimiä mainitsematta suomalaista ”pohdiskelevaa ja uskonnollista” kansaluonnetta. Snellmanin mukaan kansa suosi Ruotsin vallan aikana saksalaista filosofiaa, mutta vuosi 1809 katkaisi saksalaisen romantiikan vaikutuksen Suomessa. Siksi Ruotsissa edennyt romantiikan ”kirjallinen vallankumous” jäi Suomessa vaikutuksiltaan heikoksi.⁵⁶ 1800-luvun kansallisuusaate tuotti kansanihmisistä uuden kotoperäisen kuvan, johon istui huonosti Sofia-kirjallisuutensa tunteva ”viisauden sankari”: luku-, kirjoitus ja kielitaitoinen rahvas, joka lukee eurooppalaista kirjallisuutta.

Sofiaan tiivistyi 1800-luvun taitteessa suuria teemoja: naisellinen olento huomion lähteenä ja kohteena, kaanon ja varjokaanon, yksilön sisäinen tutkistelu ja viisauden tie vastaan ”academialaisuus”. Merkittäviä naisia toimi mystikkopiireissä niin kirjallisuuden sisä- kuin ulkopuolella. Sofia-kirjallisuuden lukijakuntiin vetosivat osin samat piirteet, jotka tekivät böhmeläisyydestä poliittisesti tulenaran luterilaisissa yhteiskunnissa: omantunnonkysymyksiin liittyvä pohdinta sekä kansanomaisen itsenäisen harrastuneisuus.

Pohjanmaan böhmeläinen kirjallisuus ilmentää kulttuurin, kielen ja historian monikerroksisuutta. Voi myös miettiä monenlaisten tekijöiden synergieita esimerkiksi siinä, että 1800-luvun alussa käsityöläisten kuten papistonkin hyötyavoliitot vähenivät. Syyksi on arveltu tunnekulttuurin muutoksia ja ylemmistä säädyistä alempiin levinnyttä puhtaasti taloudellisten hyötyavoliittojen vastustusta.⁵⁷ Samansuuntaisesti opetti myös Sofia-kirjallisuus tähdentäessään alistumattomuutta ulkoa asetettuihin normeihin. Kuten alkuperäinen (androgynni) ihmisyyden tila, yksilö ei ollut ensisijaisesti mies tai nainen, puoliso tai perillinen. Esoteerinen juoni mahdol-

listi ajatuksen siitä, että vallitsevia yhteiskunnallisia asemia ei ollutkaan asettanut jumala, vaan jumalastaan ja itsestään vieraantunut ihminen.

Artikkeli valmistui hankkeessa Painovapaus ja pilkkakulttuuri (Sari Kivistö, Päivi Mehtonen), jonka tukemisesta kiitän Helsingin Sanomain Säätiötä. Osan aineistosta kokosin aiemmassa hankkeessa, jota tuki Svenska litteratursällskapet i Finland.

Abstract: Suppressed Sophia Literature and Dissident Craftsmen. Boehmenism in Finland 1780–1830.

Sophia, the personification of female divine wisdom in the Old Testament and esoteric mythologies, was a popular figure in European Boehmenist literature (after the cobbler and protestant mystic Jakob Böhme, 1575–1624). Boehmenism was banned in Lutheran Finland, then part of Sweden and, from 1809, Russia. At the turn of the 18th century, small circles of craftsmen and peasants – the so-called Ostrobothnia mystics – nevertheless produced vernacular manuscripts of foreign Sophia literature (e.g., J. Böhme, J. Pordage, J.G. Gichtel). The unpublished material is stored in the archives of the Finnish Literature Society and the National Library of Finland. This article explores the connections between Sophia literature that promoted ideas of femininity and social order that deviated from Lutheran dogma and the conditions of mystically oriented craftsmen and journeymen in Finland and Sweden. By means of textual criticism and conceptual history, the article detects ways in which the marginalized Sophia literature provided the literate lower societal groups with a means of conceptualizing and channelling societal critique. The rights of ordinary people as well as their share in the public sphere were strictly controlled by secular and religious authorities despite the development of the concepts of freedom of speech and conscience.

Keywords: Boehmenism, Sophia wisdom, Finland, manuscripts, Ostrobothnia, mysticism

---

55. Sensuurista Silfverhuth 1977, 34–40. Romantiikasta ja mystiikasta Lamm 1963 I, 101–102; Lamm 1963 II, 61–63.

56. J. V. Snellman [1841], Persoonallisuuden idean spekulatiivisen kehittelyn yritys. Suom. Antero Tiusanen & Vesa Oittinen. *Kootut teokset* 3. Edita, www.snellman200.fi; J. V. Snellman, Suomi Tidskrift i fosterlandska ämnen. Helsingfors 1856. *Litteraturblad för allmän medborgerlig bildning* 6.6.1856, 170–175.

57. Vainio-Korhonen 1997a, 174–175; 1997b, 179; L. Laine 2007.